

Hak ve Adalet

Ali Osman Gündoğan^(*)

GİRİŞ

Adalet hakkında yapılan tanımların ve felsefe tarihinde ortaya çıkan adalet ile ilgili anlayışların genelinde ortak bir taraf aranacak olursa, bu ortak tarafın “hak” olduğu ve adaletin, ancak ve ancak “hak” kavramı dikkate alınarak tanımlanabileceği, hatta tanımlanmasından da öte gerçekleştirilebileceği görülmektedir. “Hak” kavramının yanında eşitlik, özgürlük gibi kavramları dikkate alarak adalet tanımları yapma eğilimleri olsa da, “hak” gerçekleştirmediği takdirde özgürlük ve eşitliğin de fazlası bir anlamı olmadığı görülecektir. Çünkü hak ile adalet arasında özsel bir bağ vardır ve hak, adaletin önkoşulu, olmazsa olmazıdır. Hatta denilebilir ki, adalet, tek başına gerçekleştirilecek pozitif bir proje değil, hakların gerçekleştirilmesinin sonucunda kendiliğinden ortaya çıkan bir değerdir. Çünkü her adalet arayışı ve adalet talebi, bir hak ihlalinin sonucudur.

ÇEŞİTLİ ADALET GÖRÜŞLERİ

Adalet, siyaset felsefesinin temel bir konusu olmakla birlikte, ahlak felsefesinin bir sorunu olarak ta ele alınıp işlenmiştir. Ancak varlık ile insani dünya

arasında ilişkiler kurmak suretiyle, bütün varlıklar arasındaki ilişkileri insani dünyanın ilişkileriyle anlamaya çalışan kimi filozoflarda adalet, metafizik bir tarzda da temellendirilmeye çalışılmıştır. Böyle bir düşüncenin en eski örneği Anaximandros'tur. Anaximandros'a göre, “varolan şeylerin arkesi apeirondur. Şeyler ondan meydana gelirler ve yine zorunlu olarak onda ortadan kalırlar; çünkü onlar zamansal sıraya uygun olarak birbirlerine karşı işlemiş oldukları haksızlıkların cezasını öderler.” Bu cümle, evrende bir ahlak ilkesinin veya bir hukuk ilkesinin varlığına işaret eder ve yapılan haksızlığın sonucu olan cezanın aynı muameleye maruz kalmak suretiyle ödenebileceği ve adaletin bu suretle gerçekleştirilebileceğini ima eder. Bu fikir, değişik biçimlerde “misilleme”, “dişe diş, göze göz” biçimlerinde bazı doktrinlerde ve dinlerde de dile getirilmiştir. Bu anlayışa göre “varolmak için bir başkasının varlığını ortadan kaldıran bir varlığın kendisi, bu haksızlığını ortadan kalkmakla öder...Adalet budur.”⁽¹⁾ Bu düşüncenin bize sunduğu fikir, adaletsizliğin haksızlıkla ortaya çıktığı, adaletin de ancak haksızlığı ödemekle gerçekleştirile-

leceğidir. Ne var ki bu düşüncede adaletsizlik, haksızlık olarak anlaşılacakla birlikte, hakkın bizzatı bir anlamı olup olmadığı belli değildir. O, sadece haksızlığın telafisi olarak düşünülmemekte, hakkın gerçekleşmesi için haksızlığın adeta ön şart olduğu ima edilmektedir.

Adalet konusundaki ilk derli toplu ve sistematik görüşler Platon ve Aristoteles ile başlamıştır. Platon adaleti, cesaret, bilgeliği ve kendine hakim olma erdemleriyle birlikte en önemli erdem olarak görür ve onu uyum olarak düşünür. Bu uyum, site düzeyinde sosyal sınıflar arasındaki uyum; birey düzeyinde de ruhun kısımları arasındaki uyumdur ve bu suretle adalet hem ahlakın hem de siyasetin konusu olarak ortaya çıkar. Adaleti ancak örgütlü bir toplumda mümkün gören ve sosyal sınıflar arasındaki uyumu da, her sınıfın kendi görevini yapması ve başkasının işine karışmamasında bulan Platon, adaletsizliği, farklı sosyal sınıflara eşit davranmakta görür ve bu durumu bir haksızlık olarak nitelendirir. Adaletsizlik bir haksızlık ise adalet de hakka uygun olandır. Platon'un sınıflı toplumunda adalet, her sınıfa hakkı ne ise onu vermesi gerektirir. Her sınıfın da görevi ve hakkı bellidir. “Buna göre, herkese hakkı olanı vermek belli bir yük karşılığında bir yarar sağlamak anlamına gelir ki, bu anlamda adalet, herkesin kendi işine, sınıfına ve durumuna bağlılığıdır.”⁽²⁾ Platon, adaletsizlikten hareketle adaletle ulaşırken, adaletsizliği bir

haksızlık olarak görmek eğiliminde olduğu için, adaleti de hakka uygunluk biçiminde anlamaktadır.

Aristoteles, adaletin tam bir tanımını yapmanın güçlüğünden dolayı, adaletsizlikten ve özellikle adaletsiz insanın özelliklerinden hareketle adaleti ele almaya çalışır. “Hem yasaya uymayan insanın, hem de eşitliği gözetmeyen insanın adaletsiz olduğu düşünülüyor. O halde açık ki, yasaya uyan insan da eşitliği gözetken insan da adaletli olacaktır. Öyleyse ‘adalet’ yasaya uygun olanda ve eşitliği gözetende, ‘adaletsizlik’ ise yasaya aykırı olanda, eşitliği gözetmeyende olur.”⁽³⁾ Haklı olmayı da, yasal olan şeyler olarak gören Aristoteles, yasaya uygun olanların her birinin hak olduğunu söyler. Yasalar da herkes için konulduğu için, “politik toplumda mutluluğu ve onun öğelerini oluşturan ya da koruyan şeylere bir anlamda haklar diyoruz.”⁽⁴⁾

Kendi amacını kendinde taşıyan bir erdem olarak düşünülen adalet, bir başkasıyla ilişki de ortaya çıkar. Bundan dolayı erdemlerin en önemlisi, hatta bütün erdemleri kendinde toplayandır. Adalet erdem bütünü, adaletsizlik de kötülüğün bütünüdür. Kötülük, haksızlıkla birlikte ortaya çıkar. İşte bu durumda ortaya çıkan ve başkasına zarar vererek oluşan durumun adı adaletsizliktir. Aristoteles, adaleti erdem bütünü olarak ele almanın yanında, ayrıca erdem bütünü olarak birkaç adalet çeşidi olduğunu da belirtir ve asıl

(*) Prof. Dr., Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.

(1) Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1995, s. 50.

(2) Yıldız Karagöz, “Liberal Öğretide Adalet, Hak ve Özgürlük”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:26, Sayı:2, s. 270.

(3) Aristoteles, *Nikomakos’a Etik*, Çev., Saffet Babür, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997, s. 89-90.

(4) A.g.e., s. 90.

olarak erdemin bir parçası olan adalet üzerinde durur ve bu biçimde ele alınan adaletin iki türünü birbirinden ayırır. “Özelinde adaletin- ve ona karşılık olan hakkın- bir türü, onurun, paranın ya da topluma katılanlar (yurttaşlar) arasında bölüşdürülebilir olan diğer şeylerin dağıtılmasında söz konusu olanıdır...; bir başka türü ise alışverişlerde düzeltici olanıdır.”⁽⁵⁾ Aristoteles bunlardan ilkinde dağıtıcı (distributive), diğerine de denkleştirici (corrective) adalet adını verir. Dağıtıcı adalet, site de iyilik ve şerefleri hakkaniyetli bir şekilde dağıtmakla ilgilenir. Diğerisi ise, haksız şekilde elde edilmiş üstünlüklerle, çıkarlara, başkalarına verilen zararlara uygulanacak cezaları denkleştirmeye çalışır. Öyleyse, “site de, vatandaşların karşılıklı ilişkilerini düzenleyen kural olarak yani dağıtıcı adalet adı altında kişilerin yükümlülük ve haysiyetlerinin bölüşümünü, denkleştirici adalet adı altında da, eşitlik ilkesine göre ekonomik mübadeleleri düzenler.”⁽⁶⁾ Böylece adalet, bir taraftan hak normuna saygı göstermeyi gerektiren ahlaki prensibi, diğer taraftan da başkalarının haklarına saygı göstermekten ibaret olan erdemi ifade eder. Her iki adalet türünde de söz konusu olan şey, adaletsizliğin eşitsizlik, eşitsizliğin haksızlık dolayısıyla da adaletsizliğin haksızlık olduğu; tersine olarak ta adaletin eşitlik, eşitliğin hak ve dolayısıyla da adaletin hak olduğudur. Adalet, hak kavramına göre ele alınmakta ve hak kavramının nasıl anlaşıldığına bağlı olarak tanımı değişebilmektedir. Ancak

(5) A.g.e., s. 93.

(6) G. Durozoi, A. Roussel, *Dictionnaire de Philosophie, Paris, 1997, s. 215.*

değişmeyen şey, adalet arayışının zorunluluğu ve hak gerçekleşmeden adaletin de gerçekleşmeyeceğidir.

Yahudilik ile başlayan ve Hıristiyanlık ile birlikte İslamiyette de devam eden ilahi adalet anlayışı da, hak temeline dayalı adalet anlayışlarıdır ve doğal haklar ve bu hakların evrensel olarak tanınmasının da temelini oluşturur. İlahi adalet anlayışı, bütün haksızlıkların bir gün telafi edileceği ve hakkın muhakkak surette yerini bulacağı inancına dayanır. Bundan dolayı, adalet ile hükmetmek istenir ve bu düşünce hem birey planında hem de toplumsal planda ahlaki bir dünya düzeninin kurulmasında önemli bir etken olarak ortaya çıkar.

Liberalizm ile birlikte adalet konusundaki görüşlerin temeline, liberalizmin olmazsa olmaz iki kavramı, birey ve özgürlük kavramlarının geçtiğini görüyoruz. Liberalizmde birey ve özgürlük, son derece yüceltilmiş ve önemli hale getirilmiştir. Birey, amacı kendisinde olan ve yaşam, özgürlük, mülkiyet temel haklarına sahip olandır. Devlet, bütün bu hakları hesaba katarak hukuk düzenlemelerini yapmak zorundadır. Adalet denilen mekanizmanın amacı da, bireyin bu haklarını korumaktır. Özgürlük ise, birey için özgürlüktür ve bireyin özgürlüğünü engelleyen her türlü dış baskı- ki, bunların başında devlet gelir- sınırlandırılmalıdır. Öyleyse devletin tek görevi, bireyin özgürlüğü ve hakları çerçevesinde adalet dağıtmaktır. Bireyin öz-

gürlüğü ve haklarına, devlet de dahil olmak üzere hiçbir şekilde dokunulamaz. Son derece sınırlı, adeta “gece bekçisi” durumunda olan devlet, hukuk devletidir ama sosyal olmaktan çıkmış gibidir. Ancak burada da adalet, her ne şekilde olursa olsun, hakların korunması olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim liberalizmin fikir babası Locke, aynı zamanda doğal haklar konusunda ilk teorisyendir de. Liberal öğretisi, Hayek örneğinde olduğu gibi, hakların kullanılmasında özgürlüğü şart koştuğu için adalet, çoğu durumlarda özgürlük olarak ta düşünülmüştür. Bu düşüncede özgürlüğün amaç mı yoksa araç mı olduğu birbirine karışmaktadır. Çünkü bu durumda özgürlük, hem gerçekleştirilmek istenen bir amaç hem de amacı gerçekleştirecek araçtır. Oysa adalet, şartlar sağlandığı takdirde, kendiliğinden gerçekleşen bir değerdir. Özgürlüğün kendisi de bir hak olarak düşünüldüğü takdirde, liberalizmde de hak kavramının adalet için taşıdığı önem kolaylıkla anlaşılabilir. Hakların kullanılması, elbette ki özgür olmayı gerektirir. Ancak insan, sahip olduğu haklar nispetinde özgür olabilir. Sözgelimi bireyin seçme hakkı yoksa oy kullanma özgürlüğünden bahsedilemez. Hakların sağlanması, bir bakıma özgürlüklerin de sağlanması anlamına gelir. Çünkü insanın hakları ile özgürlükleri arasında içsel bir bağ vardır.

Günümüzün en önemli liberal filozoflarından Robert Nozick de, adalet anlayışını özgürlük ve haklar üzerine kurar. Klasik liberal öğretilerde olduğu gibi Nozick için de bireyin özgürlük ve haklarına hiçbir gücün müdahale etmesi mümkün değildir. Bu müdahalenin en aza indiği devlet, sadece ultra-minimal devlet mazur görülebilir. Çünkü Nozick, özgür eylemi temele alır ve “adaleti kişisel kazanımların haklılığıyla ilgili bir mesele olarak”⁽⁷⁾ görür. Bundan dolayıdır ki, Nozick’in “adalet teorisi, aslında bir ‘hak etme teorisi’dir.”⁽⁸⁾ Klasik liberalizmin dağıtıcı adalet ilkesini yetersiz gören ve eleştiren Nozick, prosedürel adalet anlayışını savunur ve bu “adalet anlayışının bireylerin hukuk kuralları önünde eşit algılanması ve bireylerin hak ettiklerini elde etmesi gerekliliği”ni önemle vurgular.⁽⁹⁾ Nozick için de adalet, haklar temeli üzerine inşa edilebilir bir kavram olarak karşımıza çıkmakta ve hakların elde edilmesinin doğal bir sonucu olarak anlaşılmaktadır.

Buraya kadar üzerinde durduğumuz görüşler çerçevesinde, adaleti haklar temelinde ele alan anlayışa göre, “bir eylem veya davranış, başkalarının haklarını esaslı olarak etkilediği durumda, ancak ve ancak bu haklara saygı göstermek suretiyle yapılırsa adildir.”⁽¹⁰⁾

ADALET KAVRAMI

Çeşitli filozoflara göre adaletin hak ile ilişkisinin tespitinin yanında, adalet

(7) Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 77.*

(8) Yıldız Karagöz, *Robert Nozick’in Siyaset Felsefesinde Adalet ve Devlet, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 297.*

(9) A.g.e., s. 298.

(10) Mustafa Erdoğan, *“Özgürlük, Adalet, Refah”, Adalet Kavramı, editör; Adnan Güriz, Türkiye Felsefe Kurumu Yayını, Ankara, 1994, s. 116.*

kavramının kendisi hakkında yapılacak olan bir tahlil ve çeşitli adalet tanımları hakkındaki kısacık bir değerlendirme de, adaletin hak kavramına dayandığını açıkça gösterecektir. Latince *justitia*, *justum* olanın yani adil olanın karakteridir ve hak, hukuk ve hakkaniyet ruhu-na uygun olmak anlamına gelir. Herkesin haklarını ve değerini bilme, tanıma dürüstlüğü anlamına geldiği gibi, pozitif ya da doğal haklara uygun olanın karakteri anlamlarına da gelir. Ayrıca bir hukuk kavramı olarak, yargılama gücünü ifade eder. Doğruluk, tarafsızlık ve eşitliği gözetmek gibi anlamlara da gelen adalet, objektif anlayışa göre toplumsal ve siyasal açılardan ele alınmış ve "bireysel bir eylemin, kurumların, politik bir topluluğun temel düzenini görmenin ideali ve ölçütü" olarak anlaşılmıştır.⁽¹¹⁾ Bu şekilde düşünülen adalet, hukuk alanıyla, yasa koyma ve adliye ile ilgilidir ve daha çok haksızlıkları önleme, haklı gösterme ve ortak hayatın kurallarının bir ölçütü olarak karşımıza çıkar. Subjektif anlayışa göre de, insanın başkalarıyla ilişkilerinde dostluktan, sevgiden, aşktan farklı olarak ahlaki bir tutumdur ve adalet bir erdem olarak anlaşılır. Sadece bir kişinin eyleminde adalet söz konusu olduğunda, haklı olanın yaptığı işi ve aynı zamanda kesin bir inanç ile yapılmış olanı da ifade eder. Adalet kavramının özünde, insan onurunun, özgürlüğünün ve sahip olduğu haklarının dokunulmazlığı ve bu dokunulmazlıklar karşısında bütün insanların eşitliği fikri yatar. Adaleti, siyasi olmaktan ziyade ahlaki bir kavram olarak kavramamızı da

bu fikirler sağlar. Bu dokunulmazlıklar karşısında her eşit olmayan muamele ve dokunulmazlıkların ihlali bir adaletsizlik olarak değerlendirilebilir. Adalet, bir ölçü olmak bakımından da, hukukun, hakkı gözetmenin ve başkalarının hakkına saygı göstermenin bir ilkesi olarak düşünülebilir. Bu prensip ahlaki olduğu için, bir ödev olarak da anlaşılır ve adalet, ahlaki ödevle bağlılık olarak da kabul edilebilir. Ahlaki ödev, hiçbir duygusallık gerektirmeyen ve bireyden, nasıl davranması gerekiyorsa, öyle davranmasını gerektiren bir ilkedir. Bu ilke, başkalarının iradesinin hilafına da olsa, eylemin olması gerektiği biçimde gerçekleşmesini gerektirir ve başka türlü bir eylem ahlaksızlık olarak düşünülür. Öyleyse, hakları ihlal etmek ve haklara uygun davranmak ahlaki bir ödevdir ve bu anlamda olmak üzere adaletsizlik, ahlaki göreve uygun davranmamak olduğu için o, bir ahlaksızlıktır.

SONUÇ

Adaletin hak temeli üzerinde gerçekleştiği, ancak aralarındaki ilişkinin karşılıklı bir ilişki olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Çünkü adalet, hakka bağlıdır ve hak da, bir şey yapmaya ve istemeye yetkili olma anlamına gelir. Bir şey yapmaya yada istemeye yetkili olmak ise, yapmak ve istemek eylemleri güvenceye alındığı taktirde, yapmak ve istemek konusunda herkes için aynı düzenlemeler yapıldığı taktirde yani koşullar uygun hale getirildiği taktirde bir anlam ifade eder. Bu düzenlemeleri yapacak olan da devlettir. Devlet, ya-

pacağı düzenlemeleri hukukun bir normu, kriteri, ideali olan adalet ile gerçekleştirilebilir. Hak, ister doğal olarak sahip olunan bir şey olsun, isterse pozitif olarak verilmiş bir şey olsun, saygı gösterilmesi gereken bir durumdur. Saygı, sevgi ve lütuf gibi duygusal bir tutum olmadığı için, adalet, hakkın ni-

teliginden ötürü, elde edilmesi için diletilmesi gereken bir değerdir. Ne var ki, yapmak ve istemek yetkisi, yapmak ve istemek gücünde olmak sayesinde gerçekleşebilir. İşte adalet, bu güçtür. Bu güç, manevi olmak bakımından ahlaki, maddi olmak bakımından da hukukidir.

(11) *Petit Dictionnaire d'éthique, Paris, 1993, s. 190.*